

NÉMETH GYÖRGYI

Ipari örökség és városkép

A városok fejlesztésének Magyarországon is egyre divatosabb eszköze a volt ipari övezetek megújítása, illetve az eredeti funkciójukat elvesztő ipari épületek újrahasznosítása.¹ Az elmúlt évtizedekben sorra bezáró gyárak, bányák, egyéb ipari és ipari jellegű vagy infrastrukturális létesítmények azonban az ipari örökség részeivé válhatnak, ezért megőrzésük és felhasználásuk, illetve esetenként teljes vagy részleges megsemmisítésük, nem lehet tetszőleges. De mi is az ipari örökség? Tanulmányom célja az ipari örökség fogalmának a feltárása, valamint azoknak az elveknek és módszereknek az ismertetése, amelyek az ipari örökség megőrzését szolgálják, bemutatva néhány nemzetközi és hazai példán keresztül a városokban való alkalmazásukat is.²

AZ IPARI ÖRÖKSÉG FOGALMA

Mi az iparrégészet?

Az ipari örökség fogalmának tisztázásához előbb az iparrégészetet kell definiálni, mert az ipari örökség az iparrégészet vizsgálatának tárgya. Ma Magyarországon az iparrégészet szinte kizárólag a hagyományos régészet azon ágát jelenti, amely elsősorban a föld ásványait a tűztechnika segítségével átalakító iparágak emlékeit vizsgálja régészeti, természet-

¹ Legújabban Budapestről lásd: Kiss, Katalin: Industriedenkmalflege in Ungarn. Probleme und Perspektiven beim Schutz des industriellen Erbes. *Blätter für Technikgeschichte*, 2001, 63. 173–191.; Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ: Budapest, 2004.; Előadások a Rozsdaövezetek rehabilitációja című konferencián a Budapesti Francia Intézetben, 2005. október 20-án: Hegedűs Viktória: Budapesti rozsdaövezetek, Gerardin, Sylvia: Az Óbudai Gázgyár.

² A tanulmány az OTKA 35257 jelű kutatás keretében készült.

tudományos és műszaki eljárások komplex alkalmazásával.³ A nemzetközi tudományban iparrégészetnek azt az új, átfogó szakterületet nevezik, amelynek célja az iparosítás által a közeli és távoli múltban megteremtett és a jelenben bennünket körülvevő történeti környezet megismerése és megértése. A tágabb értelemben vett iparrégészetéről Magyarországon már 1976-ban hírt adott Heckenast Gusztáv,⁴ illetve – ipari régészet elnevezéssel – Vajda Pál,⁵ a szakterület azonban még ma is alig ismert a tudományos életben és a szélesebb közönség előtt.

Az iparrégészet definíciója sok vitát váltott ki, amire az új szakterület keletkezésének és sajátosságainak a vizsgálata ad magyarázatot. A szó eredete bizonytalan, feltevések szerint a portugál nyelvben 1896-ban, a franciában pedig 1950-ben tűnt fel.⁶ Angol nyelven 1955-ben jelent meg először nyomtatásban a *The Amateur Historian* című folyóirat hasábjain egy cikk címeként, melyet Michael Rix, a Birminghami Egyetem felnőttoktatási tanszékének munkatársa írt. Rixet lenyűgözték a korai modern brit vasipar még fellelhető nyomai az Ironbridge környéki tájban, s számbavételüket és megőrzésüket szorgalmazta, mert értékelése szerint az ipari forradalom, „a Föld képét átalakító folyamat szimbólumai”, ugyanakkor a „nemzeti örökség” részei voltak.⁷

Rix írása új szemléletmódot tükrözött, amely többféle okra visszavehetően és fokozatosan alakult ki Angliában. A szemléletváltás az 1930-as években kezdődött, amikor megjelent az első fontos, tudományos igénnyel megírt, iparrégészetinek tekinthető munka Anglia néhány római és kora újkori vasművéről,⁸ kiadták W. H. Auden és mások költeményeit, s elkészítettek néhány kiváló dokumentumfilmet, melyek mind az ipari táj nagyszerűségét hirdették. Kulcsfontosságú esemény volt a háború után két egyesület megalakítása, amelyeket az ipari forradalom

³ Lásd például: Gömöri János (szerk.): *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Ége-tőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása. Sopron, 1980. VII.28–30.* MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága: Veszprém, 1981.

⁴ Heckenast Gusztáv: A II. nemzetközi ipari műemlékvédelmi kongresszus. Bochum, 1975. szeptember 3–9. *Technikatörténeti Szemle*, 1975–76, VIII. 268–271.

⁵ Vajda Pál: Ipari régészet – műszakiemlék-védelem. *Technikatörténeti Szemle*, 1975–76, VIII. 119–138.

⁶ Trinder, Barrie (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology*. Blackwell: Oxford–Cambridge, 1992. 350, 701.; Ugyanő: *Industrial archaeology: the twentieth-century context*. In: Cossons, Neil (ed.): *Perspectives on Industrial Archaeology*. Science Museum: London, 2000. 45.

⁷ Rix, Michael: *Industrial Archaeology. The Amateur Historian*, 1955, 2. 225.

⁸ Straker, Ernest: *Wealden Iron*. Bell: London, 1931.

– a forgalomból gyors egymásutánban kivont – szállítási rendszereinek, a brit csatornáknak és a keskeny nyomközű vasutaknak megmentésére hoztak létre. A teljes szemléletváltás akkor következett be, amikor a modernizáció jegyében megkezdődött a háború által megkímélt régi, idejé múltnak nevezett városközpontok lerombolása. Ennek hatására mind többen tekintettek a veszteség, ugyanakkor a nemzeti büszkeség érzésével az ipari forradalom eltűnőfélben lévő emlékeire, amelyekről úgy vélték, hogy helyük van a brit történelemben, mert Angliának az iparosításban játszott kivételes szerepét testesítik meg.⁹ Az iparrégészet ebben a szemléletváltásban gyökerezett, s gyakorlati értelemben a közfelháborodás hívta életre 1962-ben, amikor a brit vasútvállalat minden tiltakozás ellenére lerombolta az első londoni pályaudvar, az Euston Station dór stílusban épített bejáratát.¹⁰

Az 1960-as és az 1970-es években gyorsan nőtt az érdeklődés az iparrégészet iránt nemcsak Nagy-Britanniában, hanem azokban az országokban is, amelyek egykor az iparosításban szintén élenjártak Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. A gazdasági regresszió és a világgazdaság szerkezetének változásai következtében ezekben kezdődött meg a hagyományos iparágak – a bányászat, a kohászat, valamint a textilipar – leépülése, s a megszűnő ipartelepeken ingó és ingatlan tárgyak tömegei váltak feleslegessé, de ugyanakkor emlékeivé is az évtizedeken, esetenként száz-kétszáz éven keresztül folytatott ipari tevékenységnek. Megőrzésük sok új kérdést vetett fel, kezdve a válogatás szükségességétől, a léptékek megváltozásán át az emlékek gazdaságélénkítő felhasználásáig.¹¹

Az iparrégészet meghatározását az is nehezíti, hogy művelői sokféle szakmai háttérrel rendelkeznek. Amikor a *Council of British Archaeology* elsőként teremtett szervezeti keretet a spontán kialakuló szakterület művelői számára Angliában, kutatócsoportot hozva létre *Industrial Archaeology Research Group* néven, a csoporthoz a régészeken kívül történészek, geográfusok, mérnökök, muzeológusok, műemlékvédők, sőt

⁹ Buchanan, R. Angus: The origins of industrial archaeology. In: Cossons (ed.): *Perspectives on Industrial Archaeology*, i. m. 19–20.; Trinder: *Industrial archaeology: the twentieth-century context*, i.m. 39–44.

¹⁰ Buchanan, R. Angus: *Industrial Archaeology in Britain*. Book Club Associates: London, 1974. 23.

¹¹ Lásd például: Nisser, Marie: The transformation of Bergslagen. Structural changes and survival. In: Németh, Györgyi (ed.): *Growth, decline and recovery? Proceedings of the TICCIH Conference on the Conservation of the Industrial Heritage of Mining and Iron Metallurgy. Budapest–Miskolc, September 22–28, 1999*. (Megjelenés előtt.)

előképzettség nélküli amatőrök is csatlakoztak.¹² Hasonló összetételű tagsága van a *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* (TICCIH) elnevezésű független nemzetközi szakmai szervezetnek is, amelynek az alapjait az angol kezdeményezésre megrendezett első nemzetközi iparrégészeti találkozón 1973-ban Ironbridge-ben vetették meg,¹³ de csak az iparrégészet harmadik nemzetközi kongresszusa alkalomával hozták létre 1978-ban Svédországban.¹⁴

Keletkezési körülményeiből következően az iparrégészet gyakorlati oldala az elméletinél sokkal nagyobb hangsúlyt kapott. A funkciójukat elveszítő ipari létesítmények és eszközök a termelés megszűnésével azonnal veszélybe kerültek, ezért az iparrégészek figyelme elsősorban a megőrzésükre koncentrált. Az új szakterületként¹⁵ emlegetett iparrégészet azonban önálló tudományos igénnyel is fellépett, bár eltérő vélemények alakultak ki arról, hogy a gazdaság, a társadalom, a technika vagy az anyagi kultúra története, esetleg a kulturális antropológia egyik ágaként kell-e nyilvántartani.¹⁶ R. Angus Buchanan, a terület egyik legfontosabb brit szaktekinetélye a 2000-ben megjelentetett számvetésben, a *Perspectives on Industrial Archaeology* című kötetben azt vallja, hogy az iparrégészet a gyakorlatban egyértelmű sikereket könyvelhet el, mert számos ipari emlék megőrzését segítette elő, de nem vált önálló tudománnyá, legfeljebb a régészettudomány részterületeként tartható számon mint az új- és a jelenkor régészete.¹⁷ Az iparrégészet művelői a kérdésben mára széles körben konszenzusra jutottak, s definíciójuk szerint az iparrégészet nem más, mint az ipari tevékenység tanulmányozásának interdiszciplináris módszere, amely elsősorban az ipari forradalom kezdetétől, azaz a 18.

¹² Buchanan: *The origins of industrial archaeology*, i. m. 20–21.

¹³ *First International Congress on the Conservation of Industrial Monuments. Ironbridge 29 May – 5 June 1973. Transactions*. Ironbridge Gorge Museum Trust: Ironbridge, 1975.

¹⁴ www.ticcih.org

¹⁵ Lásd például: Bergeron, Louis – Dorel-Ferre, Gracia: *Le patrimoine industriel. Un nouveau territoire*. Editions Liris: Paris, 1996.; Woronoff, Denis: *L'archéologie industrielle en France: un nouveau chantier. Histoire Economie Société*, 1989, 3. 447–458.

¹⁶ Lásd például: Paulinyi, Ákos: *Industriearchäologie. Neue Aspekte der Wirtschafts- und Technikgeschichte. Vertragsreihe des Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte e.V.*, Heft 19., Dortmund, 1975.; Buchanan, R. Angus: *The Theoretical Basis of Industrial Archaeology*. In: Kroker, Werner (Hrsg.): *SICCIM. II. Internationaler Kongress für die Erhaltung technischer Denkmäler*. Deutschen Bergbau-Museum: Bochum, 1978. 143–151.

¹⁷ Buchanan: *The origins of industrial archaeology*, i. m. 31–33.

század második felétől napjainkig tartó időszak emlékeire fordít figyelmet, de vizsgálja a preindusztriális és protoindusztriális korszakokat, illetve a technikatörténet által tárgyalt munkafolyamatokat is.¹⁸

Mi az ipari örökség?

Az ipari örökség csak az 1970-es évek második felében jelent meg mint önálló fogalom, bár az ipari emlékeket már Rix a nemzeti örökség részének tekintette.¹⁹ Nem tettek említést az ipari örökségről az iparrégészet szakmai alapjait az 1960-as és 1970-es években lefektető első kézikönyvek,²⁰ de nem tárgyalta külön címszóként az iparrégészeti ismereteket összegző, 1992-ben megjelentetett, első és máig egyetlen enciklopédia sem.²¹ Az ipari örökség kifejezés Georges-Henri Rivière francia etnológustól származik, aki egy 1976-ban Le Creusot-ban megrendezett kolokviummal kapcsolatban használta először.²² Két év múlva azonban az iparrégészek már újonnan megalakított nemzetközi szervezetük – a fent említett TICCIH – nevében is feltüntették, s nemzetközi konferenciáik címében az ipari műemlék kifejezést szintén ipari örökségre cserélték,²³ 2003-ban pedig, az Oroszországban megrendezett XII. nemzetközi konferencia alkalmából kartát fogadtak el az ipari örökségről.²⁴ A Kartát az eredetileg tervezett Moszkva helyett Nyizsnyij Tagilról nevezték el, mert a közgyűlésen kialakult vélemény szerint az uráli iparváros neve jobban utal a Karta tartalmára, mint a fővárosé.

A Karta alapelveként mondja ki, hogy az ipari örökség legkiemelkedőbb és legjellegzetesebb darabjait a Velencei Karta szellemében kell feltárni, megvédeni és megőrizni a ma és a holnap hasznára és javára. A Nyizsnyij Tagil Karta megalkotóinak szándéka szerint a Velencei Kartára való

¹⁸ The Nizhny Tagil Charter of the Industrial Heritage. www.ticcih.org

¹⁹ Rix: *Industrial Archaeology*, i. m. 225.

²⁰ Hudson, Kenneth: *Industrial Archaeology: an Introduction*. John Baker: London, 1963.; Buchanan, R. Angus: *Industrial Archaeology in Britain*. Book Club Associates: London, 1974.; Cossons, Neil: *The BP Book of Industrial Archaeology*. David & Charles: Newton Abbot, 1975.

²¹ Trinder: *The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology*, i. m.

²² Stadler, Gerhard A.: *Industriearchäologie quo vadis? Vom Aufbruch in die industrielle Vergangenheit*. *Technikgeschichte*, 2001, 63. 21.

²³ Nisser, Marie (ed.): *The Industrial Heritage. The Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments: Transactions I: National Reports: Europe except Scandinavia, North America, Japan*. Nordisja Museet: Stockholm, 1978.

²⁴ A Karta szövege a TICCIH honlapján olvasható.

hivatkozás egyrészt a kartákat jegyző két nemzetközi szervezet, a TIC-CIH és az ICOMOS szoros együttműködésére utal, másrészt az ipari örökséget a hagyományos történelmi emlékek rangjára emeli. Az 1964-ben elfogadott Velencei Karta nem kötelező érvényű jogi szabályokat, hanem szakmai konszenzus alapján morálisan kötelező és követendő elveket meghatározó nemzetközi dokumentum a műemlékek és értékek hosszú távra szóló megóvásáról.²⁵ Nem foglalkozik – keletkezési idejét tekintve nem is foglalkozhat – a műemlékeknél sokkal szélesebb halmazt jelölő kulturális örökség fogalmával, így az ipari örökséggel sem.

A Nyizsnyij Tagil Karta világosan és egyértelműen határozza meg, ugyanakkor részletesen körül is írja az ipari örökség fogalmát. Értelmezése szerint az ipari örökség a kulturális örökség szerves része, és azokból az ipari emlékekből áll, amelyeknek történeti, műszaki, társadalmi, építészeti vagy tudományos értéke van. Az ipari örökség sajátossága, hogy rendkívül összetett, magában foglal mindent, ami az ipari tevékenységgel kapcsolatos. Nemcsak az ipari termelés számára létesített épületeket és szerkezeteket az ezekben alkalmazott eljárásokkal, gépekkel és eszközökkel együtt, hanem a városokat és a tájakat is, amelyekben az épületek és szerkezetek elhelyezkednek, valamint az ipar minden más anyagi és szellemi megnyilvánulási formáját. Az ipari örökség a kitermelő, feldolgozó és finomító iparágak emlékei mellett a raktározás, az energiatermelés és a szállítás emlékeit is tartalmazza, sőt még a lakóházakat és a társadalmi együttlétre szolgáló tereket is, például a templomokat vagy az iskolákat.

Az ipari örökség fogalma a kulturális örökség fogalmával egy időben született meg, kialakulása, terjedése s rohamosan növekvő népszerűsége hasonló okokra vezethető vissza, mint a kulturális örökségé. Létrejöttében fontos szerepet játszott, hogy az 1970-es évektől végbemenő változások nyomán megrendült a jövőbe vetett bizalom, s a bizonytalanságtól menekülve az emberek szívesen tekintettek vissza a múltba.²⁶ A közelmúlt visszavonhatatlan lezárulása fölött érzett „gyász”²⁷ pedig értékessé tette a még fellelhető ipari örökséget és felkeltette tudatos megőrzésének sürgető igényét, hiszen az információs technológiára alapozott gazdaság

²⁵ Fejérdy Tamás: Ki akarta? Mi a karta? ... és ma? *Műemlékvédelem*, 2004, XLVIII. Különszám. 8–10.

²⁶ Nisser, Marie: The Industrial Heritage – Changing perspectives. In: Hult, Jan – Nyström, Bengt (eds.): *Technology & Industry. A Nordic Heritage*. Science History Publications: USA, 1992. 95.

²⁷ Cossons, Neil: Perspectives. In: Ugyanó (ed.): *Perspectives on Industrial Archaeology*, i. m. 13.

térhódítása nyilvánvalóvá tette, hogy csak idő kérdése a hagyományos iparágak végérvényes eltűnése. Ezek örökségének vonzerejét még az is növelte, hogy az újonnan alkalmazott, az átlagember által már felfoghatatlan technológiák elidegenítő hatásának ellensúlyozására felértékelődött a régi mesterségbeli tudás.

Annak ellenére, hogy az ipari örökség vitathatatlanul a kulturális örökség része, az ipari örökség esetében nem látszik érvényesnek a történeti kutatás és az örökségalkotás szembeállítás. Az ipari örökség megőrzésének és tanulmányozásának ugyanaz a célja, mint a történetírásé, azaz feltárni és magyarázni s nem – az örökségalkotás sajátjaként – a jelen igényei szerint átformálni a múltat.²⁸ A Nyizsnyij Tagil Karta preambuluma az ipari forradalom mibenlétének és történeti jelentőségének a meghatározásából indul ki, s az általa létrehozott emlékművet tanulmányozandónak, azaz történelmi forrásnak tartja: „...a 18. század végén kezdődő változás éppen olyan mélyreható, mint a neolitikum és a bronzkor közötti volt, és a termelés társadalmi, technikai és gazdasági körülményeiben bekövetkezett meglehetősen gyors és mélyreható fejlemények miatt méltán nevezhető forradalomnak... E mélyreható változások tárgyi bizonyítéka egyetemes emberi érték, amelyet fontos tanulmányozni és megőrizni.”²⁹ Az sem látszik igaznak, hogy az ipari örökség, más örökségekhez hasonlóan, megszünteti a múlt és a jelen közötti folyamatosságot, lehetőséget ad a társadalmi változások előli elzárkózásra,³⁰ s az előző nemzedékek meghaladása ellen hat.³¹ A Karta pontosan a múlt és a jelen szoros összetartozását deklarálja: „Az ipari forradalom annak a történelmi jelenségnek a kezdete, amely az emberi populáció és az élet minden egyéb formájának folyamatosan növekvő hányadára hat még ma is a Földön.” S az ipari örökség szerepe az, hogy ne csak a múltat segítsen megérteni, hanem a jelent is, magyarázatot adva arra, milyen tényezők hatására formálódott.

²⁸ David Lowenthal felfogásáról lásd: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter: Bevezetés. In: Ugyanók (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan – Atelier: Budapest, 2004. 15.

²⁹ www.ticcih.org

³⁰ György Péter: Minden archívum, minden örökség. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó: Budapest, 2005. 137.

³¹ Sonkoly Gábor: Örökség és történelem: az emlékezet technikái. In: György – Kiss – Monok (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, i. m. 58–59.

AZ IPARI ÖRÖKSÉG MEGŐRZÉSE

Elvek és módszerek

Az ipari örökség komplex felépítése, összetevőinek változatossága és folyamatosan növekvő mennyisége miatt a megőrzés nehéz és bonyolult feladat, azonban a Nyizsnyij Tagil Karta minden lényeges kérdésben elvi iránymutatást nyújt. Megfogalmazása szerint a munka kiindulópontja az ipari örökség nagyságának pontos ismerete, amelyhez nélkülözhetetlen az emlékekről a terepi feltárást követően elkészített nyilvántartás. Kívánatos, hogy a nyilvántartás könnyen kutatható és mindenki számára szabadon hozzáférhető legyen, amit on-line adatbázisokkal a legegyszerűbb megvalósítani. Minden további munkának az alapja a nyilvántartásban szereplő emlékek szakszerű és részletes felmérése, melynek a dokumentációját levéltárban kell elhelyezni. Abban az esetben, ha az ipari örökség a valóságban nem őrizhető meg, a felmérési dokumentáció biztosítja a fennmaradást.³² A pontos adatrögzítés érdekében a felmérést lehetőleg az üzem bezárása előtt, még működés közben kell elvégezni, felhasználva minden elérhető írásos és képi adatrögzítési módszert és eszközt. Különösen fontos megőrizni az emberi emlékezetet mint mással nem helyettesíthető történelmi forrást.

A megfelelően nyilvántartott és felmért ipari örökség megőrzéséről csak az emlékek jelentőségének a megállapítása után szabad dönteni. Alapos, az iparfejlődés egyetemességére is tekintettel lévő történelmi kutatást követően határozható meg, hogy milyen – helyi, regionális, országos vagy nemzetközi – szinten és milyen – történelmi, régészeti, esztétikai, tudományos vagy műszaki – szempontból jelentős az ipari emlék. A Nyizsnyij Tagil Karta állásfoglalása szerint a kiválasztás alapjául szolgáló ésszerű és következetesen alkalmazott kritériumokat a közvélemény számára is elfogadhatóan kell megfogalmazni.

A kiemelkedő ipari emlékek esetében a Karta olyan jogszabályi védelmet szorgalmaz, amely elég erős ahhoz, hogy biztosítsa az emlékek jelentőségének a megőrzését. Alapvetően fontosnak tartja, hogy a jogszabály vegye tekintetbe az ipari örökség különleges jellegét, a sokféleséget, s képes legyen az ipartelep, a gépeket, a föld alatti elemeket, a föld feletti szerkezeteket, az épületegyütteseket, valamint az ipari tájképet egy-

³² Nisser: The Industrial Heritage – Changing perspectives, i. m. 96.

aránt megvédeni. Ezzel összhangban hangsúlyozza a Karta a holisztikus védelmet, azaz a legjelentősebb ipari együttesek teljes egészükben való megóvását, hiszen az ipari örökség megőrzésének alapvető kritériuma a megszűnt ipari tevékenységre jellemző funkcionális integritás fenntartása. Semmilyen olyan beavatkozást nem enged meg, mely az ipari táj történeti hitelességének és értékeinek az elvesztésével járhat. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a fontos ipartelepek bezárását követően a helyi önkormányzatoknak azonnal rendeletet kell hozniuk, hogy megakadályozzák a meghatározó elemek leszerelését vagy elpusztítását.

A Karta elvárja, hogy a Világörökségi Lista jelentőségének megfelelően tükrözze az iparosításnak az emberi kultúrára gyakorolt óriási hatását. Bár az UNESCO által 1972-ben elfogadott Világörökségi Egyezmény, melynek célja az emberiség kulturális és természeti örökségének a megőrzése, semmilyen definícióban nem említi az ipart vagy a technikát, a kidolgozott terminológia mégis elég általános ahhoz, hogy az ipari emlékek is helyet kapjanak a Világörökségben. A Listára kerülésről a Világörökségi Bizottság dönt, amely egyre nagyobb hangsúlyt helyez az elmúlt kétszáz év ipari és technikai emlékeire mint az emberiség teljesítményének kiemelkedő elemeire.³³

A kisebb történeti jelentőséggel bíró emlékek megőrzésére a Nyiznyij Tagil Karta elfogadhatónak tartja az ipari örökség újrahasznosítását. Kijelenti, hogy az ipari örökségnek fontos szerepe lehet a hanyatló területek gazdasági újjáélesztésében, ezért a megőrzésére kidolgozott programoknak helyet kell kapniuk mind a gazdaságpolitikában, mind a regionális és nemzeti fejlesztési tervekben. Indoklása szerint az újrahasznosítás csökkenti az energiafelhasználást, hozzájárul a fenntartható fejlődéshez, s a kontinuitás érzetével pszichológiai támaszt nyújt a megszokott megélhetésüket hirtelen elvesztő közösségek számára. Az újrahasznosítás során azonban figyelembe kell venni az épületek eredeti rendeltetését és az építésükhöz felhasznált anyagokat, s lehetőleg hasonló jellegű hasznosításra kell törekedni, megtartva az épület vagy ipartelep belső rendjét is. Minden beavatkozásnak visszafordíthatónak kell lennie, az elkerülhetetlen változtatásokat dokumentálni kell, az eltávolított lényeges elemeket pedig nyilvántartásba kell venni és biztos helyen kell tárolni. A rekonstrukciót vagy egy korábbi állapot visszaállítását csak kivételes esetekben

³³ Cleere, Henry: The industrial heritage in the World Heritage Convention. In: Németh (ed.): *Growth, decline and recovery?* i. m.; www.unesco.org/whc

tartja megengedhetőnek a Karta, viszont ajánlja az eredeti rendeltetés bemutatását egy külön e célra fenntartott helyen.

Magyarországon a kulturális örökség védelméről a 2005-ben módosított 2001. évi LXIV. törvény intézkedik. A módosítások, amelyeket a kulturális örökséget érintő beruházások elmúlt években tapasztalható ugrásszerű növekedése indokolt, általában figyelembe vették mind az örökségvédelem legújabb nemzetközi tendenciáit, mind az új hazai kihívásokat. Bár a fejlesztések során az ipari örökséget szintén felhasználták, a törvényt módosításba még az ipari örökség fogalma sem került bele, nemhogy a Nyizsnyij Tagil Kartában megfogalmazott elvi szabályok, mint például az újrahasznosítás szabályozásának olyan módja, amely mind az ipari örökség gazdaságélénkítő szerepére, mind történelmi forrás jellegére tekintettel van.³⁴

Nemzetközi és hazai gyakorlat

Az ipari örökség megőrzésének alapelve az ipari tevékenységet jellemző funkcionális integritás fenntartása, az ipari táj teljes megőrzése. Az ipari táj azonban gyakran a városokon belül alakult ki, s az ipar attól függően határozta meg – részben vagy egészben – a városképet, hogy mely iparágak telepedtek meg a városban és mikor. A városkép jelentőségétől és a városképet formáló iparágak jellegzetességeitől függően számos jó – és kevésbé jó – példa valósult meg a nemzetközi és a hazai gyakorlatban az ipar emlékeinek megőrzésére.

Az ipari tevékenység hatására kialakult és az egyetemes történelmi fejlődés szempontjából legfontosabb városok a Világörökségbe kerülnek be, melynek ma mintegy öt százalékát teszi ki az ipari örökség. A wicliczkai sóbánya már 1978-tól világörökségi helyszín, de a Világörökségi Lista kezdetben lassan, tizennégy év alatt mindössze kilenc ipari emlékekkel gyarapodott. Napjainkhoz közeledve a gyarapodás meggyorsult, 2001-ben, egyetlen évben egyszerre öt emlékekkel bővült a Lista, köztük az Egyesült Királyság két városával, New Lanarkkal és Saltaire-rel. Mindkettőt a textilipar fejlődése hozta létre, előbbi a megtervezett gyári kolóniák egyik korai példája a 19. század elejéről, utóbbi az Ebenezer Howard elvére alapozott kertváros jellegű kolóniák kiemelkedő reprezentánsa.³⁵

³⁴ www.complex.hu

³⁵ Cleere: The industrial heritage in the World Heritage Convention, i. m.; www.unesco.org/whc

New Lanark a világ egyik legfontosabb pamutipari központja volt, ahol egykor 2500 fő lakott és dolgozott. Hírnevét azonban Robert Owennek is köszönheti, aki itt valósította meg filantróp elképzeléseit. Megszüntette a gyermekmunkát és a testi fenyítést, a munkások számára jellemformáló intézetet és iskolát alapított, s ellátásukra létrehozta minden későbbi gyári lakótelep elengedhetetlen alkotórészét, a szövetkezeti boltot. Ezek mellett sorakozik az energiaellátást biztosító Clyde folyó mentén a három épen maradt gyárépület a festődével, az öntödével és a gépműhellyel együtt. A legfontosabb épületek kiemelt jogszabályi védelemben részesültek, de a terület egésze is különleges státuszt kapott. A megőrzést irányító társaság új életre keltette a várost, a jeles épületeket kulturális, kereskedelmi és vendéglátóipari célokra hasznosították, a lakóházakat eredeti funkciójukban meghagyva újították fel.³⁶

Nyolc bányaváros is teljes egészében bekerült a Világörökségbe. A bolíviai Potosí, a brazil Ouro Preto, a cseh Kutná Hora és a mexikói Zacatecas jelölésekor a város építészeti értékeit és a várostervezés módját méltányolták, míg a németországi Goslar, a mexikói Guanajuato, a norvég Røros és a szlovákiai Selmechánya esetében a várossal együtt még a kapcsolt bányavidékeket is világörökséggé nyilvánították.³⁷

Selmechányán, a közép- és újkori Magyarország legfontosabb bányavidékének az egykori központjában megmaradt az ipari termelés teljes kapcsolatrendszere. Az örökségvédelem figyelmének előterében az óváros áll, melyben egységes, többnyire reneszánsz és barokk stílusjegyeket mutató városképet alkotnak a bányászatot irányító kamarai adminisztráció épületei, a bányapolgárok lakóházai, valamint a bányászati felsőoktatás helyszínéül szolgáló házak. A legszebb épületeket a bányászat múltját bemutató múzeumi, kiállítási célokra hasznosították, a bányabíróság, a Bergrichter épületében kőzet- és ásványgyűjtemény, a kamaragrófok székhelyén, a Kammerhofban pedig a Szlovák Nemzeti Múzeum bányászati tagozatának a kiállítása kapott otthont. Néhány bányáját a város területén is fellelhető, de a bányászat zömében a környező hegyekben folyt. Az egyik felhagyott akna területén szabadtéri bányászati múzeumot hoztak létre, ahol a termelési eszközök nagy részét *in situ* őrizték meg az

³⁶ Oglethorpe, Miles: The Village of Robert Owen (Great Britain – New Lanark). In: Bergeron, Louis – Pontois, Maria Teresa (dir.): *Les „dinosaurés” du patrimoine industriel: le gigantesque et l'encombrant sont-ils réutilisables?* TICCIH, 2003. DVD-ROM.

³⁷ Cleere: The industrial heritage in the World Heritage Convention, i. m.; www.unesco.org/whc

infrastruktúrával együtt. Fennmaradt a bányászat energiaellátását biztosító, a korabeli ismereteket messze meghaladó műszaki tudással megépített víztározók rendszere is, melyet ma szabadidős célokra használnak.³⁸

Gyakorlatilag sokkal nehezebb feladat az ipari tevékenység hatására kialakult, nemzetközi, nemzeti, regionális vagy helyi szempontból jelentős történeti városképet megőrizni, ha a jogszabályi védelem nem terjed ki a teljes területre, csak bizonyos épületekre, vagy egyáltalán nem is létezik. Számos jó megoldás mégis született, amelyek egyikét Birminghamben dolgozták ki. Az ékszerészek negyede a 18. század végén keletkezett, s bár az iparág az első világháborút megelőző és követő években érte el a csúcspontját, még ma is fontos szerepet tölt be a város gazdasági életében. Néhány üzem kényszerű bezárása és a divatos loftok³⁹ iránti kereslet azonban arra készítette a városi önkormányzatot, hogy számos partnerrel együttműködve átfogó fejlesztésbe kezdjen a negyedben, s újra „munkára fogja”⁴⁰ az örökséget. Az *English Heritage* szakvéleménye alapján, mely a negyed európai jelentőségét állapította meg, a történeti jelleg megőrzését tartják szem előtt. A különböző szolgáltatások és lakások céljaira újrahasznosított, kevésbé fontos gyárépületek esetében is ügyeltek az építészeti jellegzetességek – elsősorban az ékszerészet által igényelt világosságot biztosító nagy ablakok változatlan megőrzésére –, míg a kiemelkedő épületek az iparág és a negyed történetét reprezentálják küllemükben és új vagy eredeti funkciójukban egyaránt. Egy, a 20. század elején épített gyárat, melyet tulajdonosai a teljes felszereléssel együtt egyszerűen bezártak, az önkormányzat átvett, majd a tárgyak gondos nyilvántartásba vétele után múzeumként újra megnyitott. A muzeális gyárban rendszeres bemutatókat tartanak működő gépekkel az ékszerkészítés folyamatáról, a múzeumi bolt pedig a negyed ékszerészeinek a munkáit árulja. A negyed üzemének egymást kiegészítő tevékenységét egy több mint száz éve folyamatosan működő családi tulajdonú kis gyárban lehet tanulmányozni, melynek elrendezése, felszerelése és termékválasztéka őrzi a hagyományokat. Az ékszerészek iskoláját már eredetileg is egy átalakí-

³⁸ Okáli, Ilja – Podušelová, Gabriela (eds.): *Slovakia. Museums and galleries guide-book*. Slovenské národné múzeum: Bratislava, 1994. 19–22.; Lichner, Marián et al.: *Bankoštavnické Tajchy*. Harmony: Banská Štiavnica, 1997.

³⁹ Egykori ipari épületben kialakított egyterű lakás elnevezése az angol „padlástér” szó alapján.

⁴⁰ A Culture 2000 Programme keretében „Working heritage. Working Past, Working Future” címmel futó projektre utalva, amely a megőrzés és a megújítás problematikáját vizsgálta Európa néhány történeti ipari városában, köztük Birmingham-ben.

1. kép. Szállodává átalakított raktárépület, Holmen, Kopenhága

tott egykori üzemben nyitották meg 1865-ben, amelyet először 1911-ben, majd 1992-ben bővítettek új, a korábbiakkal mégis teljes összhangban lévő épületszárnyakkal. Ma az iskola egy egyetem részeként működik tovább.⁴¹

Kevésbé jó és sikeres példa Kopenhága Holmen városrészének a megőrzése. A 16. század végétől apránként kiépített haditengerészeti bázis 300 év alatt Dánia legnagyobb munkahelye lett, s a királyi haditengerészet hajógyára mellett sok más gyárnak és műhelynek is helyet adott. A bázis város volt a városban, alkalmazottainak minden szükségletéről gondoskodni tudott, legyen az lakás, élelem, ruházkodás, fűtés, oktatás vagy egészségügyi ellátás. 1970-ben azonban vízre bocsátották az utolsó hajót, s 1991-ben az utolsó iparos is elhagyta a gyárat. Holmen megújítását magánbefektetők kezdték meg, több régi raktárépületből lakásokat, szállodákat (1. kép), kiállítóhelyeket alakítva ki. Majd Kopenhága város és az országos hatóságok egyezményben állapodtak meg arról, hogy fele-fele arányban kapjon a terület lakás-, illetve egyéb, főként kulturális és

⁴¹ Cattell, John: Birmingham. In: Campbell, Rob – Guimond, Adeline (eds.): *Working heritage. Working Past, Working Future*. CD-ROM, 2005.

2. kép. Sova malmok, Prága

oktatási funkciókat, s tanácsadó testületet állítottak fel, hogy biztosítsák a történetileg értékes örökség fennmaradását. A városkép megőrzésének holisztikus megtervezésére azonban aligha van lehetőség, mert a fejlesztés anyagi hátterét a magánbefektetők saját érdekeik előtérbe helyezésével biztosítják.⁴²

Prága történeti belvárosában két ipari épület megőrzésével és újrahasznosításával a hagyományos történeti városképet tették hitelesebbé. A Hradzsín alatt, a Moldva partján, a 19. század közepén neogót stílusban átépített és gőzüzemre átállított Sova malmok helyén már a 14. században is malom állt. A gőzmalmok berendezését azonban tűzvész pusztította el 1896-ban, amely véget vetett a működésüknek. Az átmeneti célokra hasznosított és lebontásra váró épületek végül 2001-ben kaptak új, állandó funkciót s alakultak át kiállítóhelyiségeket, multifunkcionális koncerttermet tartalmazó modern művészeti központtá (2. kép). Nem messze, ugyancsak a Moldva partján áll az 1781-ben alapított Herget téglagyár,

⁴² Moretti, Marta: Holmen Naval Base (Denmark – Copenhagen). In: Bergeron, Louis – Pontois, Maria Teresa (dir.): *Les „dinosaurés” du patrimoine industriel: le gigantesque et l’encombrant sont-ils réutilisables?* i. m.

3. kép. Kolónia Ózdon

amelynek különböző szerkezetű, különböző korokból származó épületei különleges hangulatú tágas udvart ölelnek körül, s 2002-től divatos étteremnek és művészeti galériának adnak otthont. Az egykori ipari tevékenység emlékének a megőrzésére azonban egyik felhasználás során sem fordítottak kellő figyelmet.⁴³

Magyarországon Budapesten került sor először az ipari tevékenység hatására kialakult, a magyar – sőt az egyetemes történelem szempontjából – fontos városképi együttesek megőrzésére. A reformkorban megalapított óbudai hajógyár az 1860-as évekre Európa egyik legnagyobb ipartelepévé fejlődött, mely a 19. század vége és az első világháború közötti időszakban végrehajtott nagyarányú fejlesztések során nyerte el mai képét. A műemlékileg védett vörös téglás ipari épületet is tartalmazó telep a termelés megszűnése után szinte teljes egészében fennmaradt, s a hatékony

⁴³ Ulrich, Petr – Fragner, Benjamin – Vorlik, Petr: Czech Republic. In: Campbell – Guimond (eds.): *Working heritage. Working Past, Working Future*, i. m.; *Technické a industriální stavby Prahy. Výzkumné centrum průmyslového dědictví*, 2005. CD-ROM. České vysoké učení technické v Praze.

újrahasznosítási konstrukció következtében vonzó környezetté alakult.⁴⁴ Hasonló előnyökkel járt az Europa Nostra díjjal jutalmazott Millenáris Park létrehozása a volt Ganz Villamossági Művek területén. Az 1897-ben felépített gyár három épülete műemléki védelem alá került, melyeket a válogatás után megőrzésre érdemesnek tartott többi épülettel együtt kulturális célokra hasznosítottak.

Megújulásra készítette a magyar örökségvédelmet a 19–20. századi nehézipar fontos központja, Ózd város történeti örökségének a megmentése. A gyártelep, melyet a Gömöri Vasművelő Egyesület létesített 1845-ben, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. tulajdonában az 1900-as évek elejére Közép-Európa egyik legkorszerűbb üzemévé fejlődött, majd Ózdi Kohászati Művek néven 1990-ig folyamatosan működött, aztán fokozatosan leépült. A vasmű fejlődése teremtette meg a különleges szerkezetű várost, amelynek központjában maga a gyárterület áll, az igazgatóság, a tisztviselők és a munkások számára épített kolóniák (3. kép) pedig a gyár közvetlen környékén, illetve a szomszédos völgyekben helyezkednek el.⁴⁵ A gazdasági és szociális gondokkal küzdő városban 2002-ben a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal az ipari örökségre alapozott komplex revitalizációs programot készített elő Ózd-projekt néven, az *English Heritage* szakmai tapasztalatainak a felhasználásával. A magyar gyakorlatban példa nélkül álló módszer, az integrált örökségvédelem, vagy más néven városléptékű műemlékvédelem célja, hogy segítséget nyújtson az önkormányzatnak a megvédett értékekre alapozott városfejlesztésben.⁴⁶ 2005-ben jogszabályi védelmet kaptak az ipar által formált városkép meghatározó elemei, a termelés helyszínéül szolgáló tőrzsgyár még meglévő értékes épületei mellett (finomhengermű, fúvógépház, téglagyár) az irányítást (hivatalház), valamint a közösségi célokat szolgáló épületek (Tiszti Kaszinó, ún. ezredévi iskola [4. kép], Olvasó Egylet székháza).⁴⁷ Védelem hiányában azonban már korábban elpusztult az ózdi városkép ismert jellegzetessége, a vasgyár kéménysora.

⁴⁴ Kacs Kovics Fruzsina: Az óbudai hajógyár területének története a gyár bezárásától a privatizációig. *Műemlékvédelem*, 2004, XLVIII. Különszám. 15.

⁴⁵ Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Kráter Műhely Egyesület: Pomáz, 2001.

⁴⁶ Kristóf Ágnes: Egy örökségvédelmi projekt születése. *Örökségvédelem*, 2002, VI (11–12). 10–11.; Somorjay Sélysette: Értékvédelem Ózdon. *Örökségvédelem*, 2003, VII (3–4). 23–24.

⁴⁷ Az augusztusban műemlékké nyilvánított objektumok és területek. *Örökség*, 2005, IX (10). 9.

4. kép. A volt gyári iskola Ózdon, ma Városi Múzeum

Az ipari örökség megőrzésén és védelmén alapuló revitalizáció a borsodi iparvidék más városaiban is használható megoldás lehet a gazdasági és társadalmi bajokra. Miskolcon a vasgyártás egyedülálló lineáris tájképet hozott létre, amelynek 18. század végi és 19. század eleji elemei a hegyi településrészekben (faszenes nagyolvasztó Újmassán, a víztározónak épített Hámori-tó Lillafüreden, a Kohászati Múzeumnak otthont adó adminisztrációs és raktárépület, a kancellária Felső-Hámorban), a 19. század második feléből és a 20. századból származó összetevői (aknatornyok Újajnán és Lyukóbányán, bányatelep Perecesen [5. kép]) pedig a város központja felé vezető út mentén találhatóak. Kifejezetten közel van a városközponthoz az államvasutak ellátására alapított diósgyőri vasgyár, a kincstári vasművek legjelentősebb üzemének két gyártelepe és a közöttük elhelyezkedő kolónia (6. kép). 2001-ben ideiglenes műemléki védelmet kapott az ó-gyár kilenc épülete, melyek a vasmű valamennyi építési korszakát, az ipari épületek több típusát, valamint a termelés teljes szerkezetét reprezentálják. Védelem alá kerültek az alaptevékenységnek helyet adó üzemcsarnokok (középhengermű, csavargyár, vasúti felépítménygyártó üzem, egyedi gépgyártó műhely), a karbantartás (mozdonyszín),

5. kép. Iskolaépület a perecsi bányatelepen

6. kép. Tiszti lakóház a diógyőr-vasgyári kolónián

7. kép. Az I. számú hivatalház előcsarnoka a diósgyőri vasgyárban

a kiegészítő ipari tevékenységek (tűzállótéglagyár keverőüzeme), az irányítás (I. számú hivatalház) (7. kép) és a gyár fogyasztási szövetkezetének az épületei (ún. konzumsor).⁴⁸ Az ipar által megteremtett városkép megőrzése mégis bizonytalan, mert az épületek – egy kivételével – az évek elteltével sem kaptak új funkciót, és elvesztették a védettségüket. A városképi elemeket összekötő, a vasgyárat is kiszolgáló infrastruktúra egy része (Tiszai és Gömöri pályaudvar) azonban szerepel a műemlékjegyzékben,⁴⁹ ugyanakkor a MÁV kolónia házait a lebontás veszélye fenyegeti. Miskolc városképe tartalmaz még egy további iparhoz kötődő elemet: az egyetem a Selmeci Akadémia jogutódaként, mint Nehézipari Műszaki Egyetem került a városba, hogy a bányászat és a kohászat felsőfokú szakemberellátását biztosítsa.

⁴⁸ Németh Györgyi: A diósgyőri vasgyár műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 2001, XLV (2). 84–87.

⁴⁹ Bazsó Gábor – Ikafalvi Diénes Virág (összeáll.): Ipari műemlékek Magyarországon műemlékjegyzékében. In: Váczi Pirooska (szerk.): *Az ipari műemlékvédelem helyzete Magyarországon*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal: Budapest, 1997. 20.

ÖSSZEGZÉS

Az ipari örökség folyamatosan gyarapodó, kettős természetű, kulturális és gazdasági erőforrás. Tudományos kutatása és megőrzése a fejlett országokban hétköznapi gyakorlattá vált, Magyarországon azonban alig jutottunk túl a kezdő lépéseken. Városaink megújításában az ipari örökségben rejlő sok lehetőség még kihasználatlan, amelyekkel a gazdaság élénkítése, valamint a kultúra és a tudomány érdekében is élnünk kell. Mindkét szempontot azonban egyszerre kell észben tartanunk, mert ha az újrahasznosítás során az ipari építmények elveszítik történeti, esztétikai vagy műszaki értékeiket, csak érdekes díszletként funkcionálnak tovább, s nem „házánk múltjának és jelenének pótolhatatlan, egyedi és meg nem újítható forrásaként, a nemzeti és az egyetemes kultúra elválaszthatatlan összetevője”-ként.⁵⁰

---

⁵⁰ Idézet az örökségvédelmi törvényből. www.complex.hu